

Kalmár János

A JANZENIZMUS HABSBURG MONARCHIABELI GYÖKEREIRŐL

A janzenizmus a Habsburg Monarchia e vonatkozásban nemegyszer ellentmondásokkal terhelt historiográfiájában hosszú ideje jelentős helyet foglal el, annak ellenére, hogy a kutatások ezen a téren – egyébként jogosan – csupán a 18. századra korlátozódnak. A kérdést talán úgy érdemes megfogalmazni, hogy milyen szerepet játszott ez a katolikus irányzat a felvilágosodás elterjedésében Európának e térségében. Akad olyan vélemény, amely a jozefinizmusban, az uralkodónak az egyházhoz való viszonyában pusztán a janzenisztikus törekvések politikai téren való megnyilvánulását véli felismerni.¹ Létezik viszont olyan is, amely éppenséggel vitatja ezek jelentőségét II. József intézkedéseit illetően.² Az ellentétes véleményeknek alighanem az az oka, hogy nem mindig fogalmazódnak meg eléggé egyértelműen a janzenizmus jellegzetességei, továbbá, hogy nem mindig vázolják fel a szükséges pontossággal a Habsburg Monarchiában való megjelenésének időrendjét. Ezért az alábbiakban megkíséreljük elemezni azon janzenisztikus jelenségeket, melyek egyidejűleg, vagy egymást követően jelentkeztek Közép-Európában.

Miként Christine Lebeau írja, „A bécsi udvarnak I. József és VI. Károly uralkodása óta filojanzenista híre volt.”³ Ennek kezdetei a 17. század végre nyúlnak vissza. Karl Theodor Otto von Salm herceg (1654–1710) – aki a későbbi I. József császár *apója* volt, azaz a neveléséért felelt, majd miután növendéke trónra lépett, uralkodói főudvarmester lett –, minden bizonnyal Párizsban került kapcsolatba ezzel az irányzattal,⁴ mégis csupán jezsuita-ellenessége miatt tekintették

---

¹ Eduard Winter: *Der Josefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus, 1740–1848.* Berlin 1962 (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens, I), ill. Uő.: *Die Frühaufklärung.* Berlin 1966, 198–211.

² Monumentális forráskiadványában Ferdinand Maass a jozefinizmust olyan irányzatnak tekinti, amely egyszerűen alárendelte az egyházat az államnak: *Der Josefinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790, I–V. köt.* Wien 1951–1961 (*Fontes rerum Austriacarum*, II/71–75).

³ Christine Lebeau: „Les livres jansénistes interdits dans la monarchie des Habsbourg: la prudence efficace (1754–1776)” in: Daniel Tollet (éd.): *Le jansénisme et la franc-maçonnerie en Europe Centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles. Actes du colloque en Sorbonne 1998.* Paris 2002 (*Histoires*), 248.

⁴ Peter Hersche: *Der Spätjansenismus in Österreich.* Wien 1977 (*Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs*, Bd. 7), 46.

janzenistának.⁵ Ami urát, I. Józsefet illeti, ő az úgynevezett Comacchio-ügy miatt folytatott antikurialista politikát a spanyol örökösödési háború idején.⁶ Ez a modenai és ferrarai Esték fennhatósága alatt álló, stratégiai jelentőségű kikötő egykor német–római birodalmi hűbértartomány volt, melyet azonban 1598-ban a pápai hűbértartományokhoz csatoltak. Minthogy a spanyol örökösödési háborúban a Szentatya a Bourbonok oldalán kötelezte el magát, az ellenpárt megkísérelte érvényesíteni I. József e területre vonatkozó jogát. Ezzel egyidejűleg néhány Habsburg-párti jogtudós – pusztán elméleti alapon elemezve a katolikus egyházfőnek a császárhoz való viszonyát, azaz a *sacerdotium* és az *imperium* kapcsolatát – kétségbe vonta a területi birtokláshoz és a hadviseléshez való pápai jogosultságot, míg ellenben elismerték a császárnak Rómára és a Pápai Államra csakúgy, mint egész Itáliára vonatkozó területi igényét.⁷ Ezzel kezdődött az az egész 18. századon át húzódó vita, amely még akkor is jelentős maradt, amikor már elvesztette közvetlen politikai aktualitását. E neoghibellinizmus szolgált egyúttal az antikurializmus, vagyis azon jellegzetességek egyikének elméleti alapjául, melyek a janzenizmust is jellemezték.

A császári udvarban a 18. század első felétől kezdve kétségkívül akadtak befolyásos támogatói ennek a katolikus irányzatnak. Például Pius Nikolaus Garelli, VI. Károly tudós orvosa, majd 1727-től kezdve a bécsi Udvari Könyvtár vezetője, aki mindezeket megelőzően, löweni egyetemi tanársága idején barátságot kötött a neves kánonjogással, Zeger-Bernard van Espennel.⁸ Valószínűleg Garelli javasolta 1722-ben a császárnak egy zsinat összehívását, amely nemcsak dogmatikai kérdésekben lett volna hivatott állást foglalni, hanem a pápának a katolikus nemzeti egyházak életébe való beavatkozási illetékessége ügyében is. Vagy Alessandro Riccardi nápolyi ügyvéd, a jezsuiták kérlelhetetlen ellensége, aki az utrechti békében (1713) Habsburg kézre került itáliai területek képviselőtét látta el a bécsi Spanyol Tanácsban.⁹ Az 1737-ig a Monarchiához tartozó Nápolyi Királyság birtoklása meghosszabbította a pápa és a császár közti viszálykodást, ezúttal mindenekelőtt az egyházi jövedelmek miatt. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a katolikus egyház univerzalisztikus törekvéseit képviselő jezsuiták sokat veszítettek az I. Lipót császár környezetében élvezett hajdani befolyásukból és tekintélyükből. Amikor 1713-ban XIV. Lajos francia király kérésére sikerült a pápával az *Unigenitus*-bullában elítéltetniük a Pasquier Quesnel *Réflexions morales*-jából származó 101 tételt, e döntést nem valami lelkesen fogadták a császárvárosban. 1722-ben VI. Károly még a mechelni érse-

⁵ Max Braubach: Geschichte und Abenteuer. Gestalten um den Prinzen Eugen. München 1950, 379.

⁶ Elisabeth Kovács(Hg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Wien 1979, 70.

⁷ Hans Kramer: Habsburg und Rom in den Jahren 1708–1709. Innsbruck 1936 (Publikationen des Österreichischen Historischen Instituts in Rom, Bd. 3), 13–18.

⁸ Hersche (1977), 47.

⁹ Braubach, 377–378.

ket is arra utasította, hogy ne foganatosítsa egyházmegyéjében a jezsuiták elleni rendelkezéseket.¹⁰ Ennek az állt a háttérében, hogy – mivel a janzenisták helyezte Osztrák–Németalföldön meglehetősen szilárd volt –, a központi kormányzat igyekezett elkerülni a katolikus egyházon belüli esetleges szakadás kockázatát a Habsburg Monarchia területén. Savoyai Eugén herceg belgiumi főkormányzó ez ügyben is megnyilvánuló, elővigyázatos viszonyulása az egyházi kérdésekhez tűnhet a szakirodalomban többször hangoztatott janzenista elkötelezettsége egyik bizonyítékának. Ám ő ezúttal alighanem pusztán politikai megfontolás alapján cselekedett, osztrák–németalföldi méltóságviselőként természetes felelősséget érezvén a Monarchia belső békéjéért.¹¹ Másfelől az is kétségtelen, hogy az újszerzeményekkel jócskán gyarapított bécsi Udvari Könyvtár körül – amely ekkoriban foglalta el végleges helyét a *Hofburg* új, Johann Bernhard Fischer von Erlach által tervezett szárnyában – alakult ki egy nagyrészt olasz származásúakból álló értelmiségi kör, amely szorosan kötődött Savoyai Eugénhez. E társaság tagjai a történész és teológus Lodovico Antonio Muratori (1672–1750), a modenai Este-család levéltárosának követői voltak, aki a spanyol örökösödési háború idején Gottfried Wilhelm Leibniz-cel, a nagy német filozófussal együtt – aki bécsi tartózkodásának éveiben szintén Eugén herceg asztaltársaságához tartozott¹² – olyan történeti forrásokat adott ki, melyekkel az Esték Comacchióhoz való történeti jogát igyekezett igazolni a pápa ellenében.¹³ Dogmatikai szempontból Muratori nem tekinthető janzenistának. De esküdt ellensége volt az úgynevezett „barokk” vagy „jezsuita” katolicizmusnak, melyet a szentek és az ereklyék túlzott kultusza jellemzett. A zarándoklatok és az egyházi ünnepek számának csökkentéséért, a „szabályozott keresztény ájtatosságokért” szállt síkra, miként azon munkájának címe (*Della regolata devozione*) is mutatja, amely osztrák területen annyira népszerűvé vált, hogy 1751 és 1795 között hússzor is megjelent német fordításban.¹⁴ Egy másik, szintén igen elterjedt könyvében (*Della carità cristiana* /1723/, amely 1776-ban magyarul is napvilágot látott), Muratori a felebaráti szeretet gondolatát népszerűsítette. Ezzel már a vallási türelem útját követte, melynek eszméje egy későbbi művében (*De ingeniorum moderatione in religionis negotio*) fel is bukkant.

Utolsó, *Della pubblica felicità* (1749) című könyve 6. fejezetében Mária Terézia királynő és majdan trónra lépő fiai (II. József császár, II. Lipót toszkánai nagyherceg majd császár és Miksa Ferenc kölni hercegérsek) szinte egész egyházpolitikai programját papírra vetette Muratori. Ebben szembeszállt a babonák-

¹⁰ Uo., 377.

¹¹ Uo., 384.

¹² Günther Hamann: „G. W. Leibniz und Prinz Eugen. Auf den Spuren einer geistigen Bewegung” in: Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner (Hg.): Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. Wien – Köln – Graz 1974, 206–224.

¹³ Kramer, 14.

¹⁴ Adam Wandruszka: „Die katholische Aufklärung Italiens und ihr Einfluss auf Österreich” in: Elisabeth Kovács (Hg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Wien 1979, 64.

kal, a barokk ájtatosság valamennyi megnyilvánulásával, a népi vallásosság túlkapásaival, a szentek, az ereklyék, valamint Szűz Mária kultuszával és a templomi képekkel, az egyszerűséget, a puritán liturgiát, a haszontalannak ítélt kolostorok bezárását, egyszersmind az uralkodói kötelességet hirdetve. Nem véletlen, hogy Karl Anton Martini, a bécsi egyetem természetjog-professzora – aki egyszersmind magas kormányzati hivatalt is betöltő, befolyásos személyiség volt –, saját, *Positiones de iure civitatis* című, 1768-ban megjelent munkájában gyakran hivatkozott Muratori e művére.¹⁵

Muratori munkásságának fenti, aránytalanul hosszú bemutatását az indokolja, hogy ezt a felvilágosult katolikus tudóst mindazok iránymutatónak tekintették a maguk számára, akiket a Habsburg Monarchiában a janzenizmus követőinek tekinthetünk. És bár kétségkívül a modenai teológus-történész számított itt a leginkább mértékadó személyiségnek, az e térségben jelentkező janzenizmusnak mégis létezett más, szintén itáliai forrása. Az Appennin-félszigeten a 17. század vége óta, a spanyol hegemonia hanyatló időszakában, a késő-barokk egyházi szervezet keretei között, az értelmiség körében vallási téren jelentkezett egy erőteljes változtatási igény, amely a trentói zsinat már-már megfenekleni látszó reformtörekvéseit szándékozott folytatni és kiteljesíteni.¹⁶ XIV. Benedek pápája idején (1740–1758) – amely Mária Terézia uralkodásának azon első szakaszával esett egybe, melyet az osztrák örökösödési háború (1741–1748) jellemzett – magában Rómában is felbukkant egy olyan kör, melynek tagjai a katolikus egyháznak a bensőséges vallásossághoz való visszatérítése érdekében helyezkedtek szembe a jezsuiták által képviselt irányzattal (pl. Daniele Concina, Tommaso Mamachi). Törekvésük kétségkívül mutat bizonyos rokonságot a janzenizmussal, de az egyházfő környezete, már csak a pápai hatalomról vallott felfogása miatt sem tekinthető janzenistának.

Az osztrák–itáliai kapcsolatok természetesen mindig is sokrétűek voltak, aminek nemcsak a földrajzi közelségben rejlett az oka. A tanulmányutak – a nemesifjak *grand tourjai*¹⁷ – szinte sohasem kerülték el a félszigetet és klerikusok sokasága végezte ott a tanulmányait.¹⁸ A 18. század közepétől kezdve a leendő salzburgi és passauai püspökök vagy a római *Collegium Germanicum*-ban töltöttek hosszabb időt, vagy valamelyik itáliai egyetemre jártak. Velük kapcsolatban is megismételhetnénk a muratoriánus eszméket, melyekkel ott ismerkedtek meg. Olyan főpapokról van szó, mint Josef Maria von Thun gróf,¹⁹ a két

¹⁵ Uo., 64–65.

¹⁶ Uo., 63.

¹⁷ Erre ld. Cesare de Seta: *L'Italia del Grand Tour da Montaigne a Goethe*. Napoli 1996.

¹⁸ Wandruszka, 67.

¹⁹ Erwin Gatz (Hg.): *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803*. Ein biographisches Lexikon. Berlin 1990, 511–513. és Elisabeth Garms-Cornides: „Passau und das heilige Offizium im Jahre 1766” in: *Römische Historische Mitteilungen* 18 (1976), 109–119.

Firmian (Leopold Ernst és Virgilius Augustin Maria),²⁰ vagy Philipp Gotthard Schaffgotsch gróf breslavi püspök (1748–1795),²¹ akire még az egyházmegyéjével szomszédos Sziléziában érvényesülő protestáns egyházi reform is hatott. A két bécsi érsek, Johann Joseph Trautson gróf²² és Christoph Bartholomäus Migazzi,²³ akiket Geraard van Swieten, Mária Terézia híres udvari orvosa és bizalmasa támogatott, a janzenista szellemiségnek megfelelően korszerűsítette a bécsi egyetem teológiai karát. E főpapi kör római tanulmányaiban gyökerező reformer-szemléletének egyik szembeszökő jele volt a salzburgi egyetem és a passauai papi szeminárium tanulmányi rendszerének megváltoztatása, mely utóbbiban a dogmatikát ettől kezdve teológiai források alapján kellett tanítani, vagyis az egyházatyák, köztük természetesen Szent Ágoston műveinek olvastatásával. Újabb kutatások eredményei azt jelzik, hogy a salzburgi érsekség – amely persze, a passauai püspökséghez hasonlóan, nem tartozott az osztrák területek közé – fontos szerepet játszott az Itáliából származó új vallási eszméknek a Habsburg Monarchiába történő közvetítésében.²⁴

Az említett prelátusok – dacára annak, hogy kétségkívül szimpatizáltak a janzenista vallásgyakorlat bizonyos jellegzetességeivel – mégsem tekinthetők janzenistának, hiszen nem tették magukévá ezen irányzat dogmáit. Peter Hersche, a kérdés legjobb ismerője filojanzenistának nevezi őket.²⁵ Befolyásuk nagyjából az 1770-es évek végéig, vagyis lényegében Mária Terézia haláláig tartott.

Mindezek után indokoltnak látszik feltenni azt a kérdést, hogy mennyire sikerült a janzenizmusnak híveket szereznie a Habsburg Monarchiában az osztrák területeken kívül. Az ilyen jellegű vizsgálat legkézenfekvőbb forrásainak mindekenélőtt a magánkönyvtárak gyűjteményei tekinthetők, melyek közül egyre számosabb kutató elemző munkájának köszönhetően mind többet ismerünk. Időrendben haladva, elsőnek a német származású cseh Franz Anton von Sporck gróf (1662–1738) érdemel említést. Őt még az újabban megjelent terjedelmes Ausztria-történeti összefoglalás 18. századot tárgyaló kötetének szerzője is a

²⁰ Gatz, 113–118.

²¹ Uo., 415–416.

²² Uo., 524–526.

²³ Peter Hersche: „Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien” in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 24 (1971), 280–309.

²⁴ Elisabeth Garms-Cornides: „Zwischen Giannone, Muratori und Metastasio. Die Italiener im geistigen Leben Wiens” in: Friedrich Engel-Janosi, Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (Hg.): *Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung, Wissenschaft im 18. Jahrhundert*. München 1976 (*Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, Bd. 3), 235. és Uő.: „Roma e Vienna nell’età delle riforme” in: Ferdinando Citterio, Luciano Vaccaro (a cura di): *Storia religiosa dell’Austria*. Milano 1997 (*Europa ricerche* 4), 330.

²⁵ Peter Hersche: „Der österreichische Spätjansenismus. Neue Thesen und Fragestellungen” in: Kovács (1979), 183.

janzenizmus kiemelkedő híveként mutatja be.²⁶ Sporck franciaországi és római tanulmányútja során ismerkedhetett meg ezen irányzat eszméivel. Később megjelentetett 124 művet és igen gazdag könyvtárat gyűjtött össze. Ám még a jezsuiták által lefolytatott szigorú vizsgálat is mindössze 16 „eretnek” és 15 „gyanús” írásra bukkant a kötetei között. A legújabb cseh kutatási eredmény alapján ezért tévesnek tűnik Sporckot egyértelműen janzenistának tekinteni, hiszen – Pascal iránti lelkesedésével ellenére – meglehetősen eklektikus ízlésű könyvgyűjtőnek látszik, még az egyházi irodalmat illetően is.²⁷ A magyar szakirodalom sem egészen mentes az olyan nézettől, amely mindazokat janzenistának tekinti, akik ilyen szellemiségű könyvekkel rendelkeztek.²⁸ Újabban azonban szerencsére egyre több olyan kutató akad, aki különbséget tesz a könyvgyűjtők sokoldalú érdeklődése és személyes eszméi elkötelezettsége között. Ezeknek az árnyaltabb elemzéseknek köszönhetően immár elég világosan látható, hogy sem Eszterházy Károly, a nagy mecénás egri püspök (1762–1799),²⁹ sem pedig a két szombathegyi püspök, Szily János (1777–1799) és Franz Hrzan von Harras (1800–1804) nem volt janzenista,³⁰ jóllehet több irányba tájékozódó főpapként igen jelentős könyvtárat gyűjtöttek össze, s több tekintetben is egyházuk átfogó megreformálásának elkötelezettjei voltak.

A Habsburg Monarchiába eljutó janzenista eszmék különböző útjainak fenti, csupán igen vázlatos áttekintése alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a közvetlen francia hatás inkább csak másodlagosan érvényesült az itáliaihoz képest, annak ellenére, hogy a janzenizmus számos francia „klasszikusának” művei megtalálhatóak voltak e közép-európai könyvgyűjteményekben.³¹ Ami pedig az

²⁶ Karl Vocelka: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien 2001 (Österreichische Geschichte 1699–1815), 236.

²⁷ Jitka Radimska: „Le jansénisme dans les bibliothèques de Bohême au XVIIe siècle” in: Tollet, 93–116.

²⁸ Hölvényi György: „Katholische Aufklärung und Josephinismus in Ungarn” in: Kovács (1979), 93–106.

²⁹ Bitskey István: „Giansenismo e ortodossia. (Il materiale italiano della biblioteca vescovile de Eger nell’epoca dell’Illuminismo)” in: Köpeczi Béla, Sárközy Péter (a cura di): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione francese*. Budapest 1982, 225–234., ill. Uő.: *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*. Eger 1997 (Studia Agriensia 16), 107–112.

³⁰ Tóth Ferenc: „Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely” in: Tollet, 183–196.

³¹ 1708-ból származó barcelonai könyvtárjegyzéke szerint még Habsburg Károly spanyol (ellen)király, a későbbi VI. Károly császár is érdeklődött a janzenizmus iránt, hiszen gyűjteményében megtalálható volt Pasquier Quesnel: *Histoire abrégée de la vie et des ouvrages de Mons. Arnauld*. Cologne 1695, és Louis Fontaines [Pierre Zacherie de Lisieux, sieur de Saint Marcel]: *Description du Pays de Jansénie*. Bourg-Fontaine 1688. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Bécs] Hausarchiv A. Familienakten, Karton 104, Mapped IV, Nr. 357 és 373, valamint Berecz Ágnes: „A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon

itteni janzenista vagy filojanzenista programot illeti, az sokkal kevésbé tűnik elméleti jellegűnek, mint a franciaországi, hiszen az előbbi dogmatikai vetülete háttérben maradt.³² Ezzel szemben Muratori meghatározó befolyása következtében – a korszak és a térség aktuális politikai törekvéseihez kapcsolódóan – a gyakorlatias vonatkozások váltak meghatározóvá.³³ Éppen ez a jellegzetessége magyarázza azt, hogy némely osztrák illetve német történész, köztük Eduard Winter a jozefinizmus (azaz II. József egyházpolitikájának) fő forrását a császár „Mária Terézia árnyékában”³⁴ megvalósult társuralkodásának kezdetétől, vagyis már 1765-től számítva, a janzenizmusban vélte meglelni.³⁵ E nézet igazolására kétségtől alkalmasnak tűnhetnek a késő-janzenizmus osztrák képviselői, akikre nagymértékben hatottak a felvilágosodás filozófiai és szabadkőműves eszméi. Mégis alighanem helytelen lenne megfeledkezni mellettük a protestáns egyházak reformtörekvéseinek, köztük pietizmusnak arról a hatásáról,³⁶ melyet a Habsburg monarchiabeli felvilágosodásra is gyakorolt. Vagy a II. Frigyes Poroszországa ellen viselt két háború (tudniillik az osztrák örökösödési és a hétéves) nyomán előállt politikai körülmények által kiváltott kényszerhelyzetről. Hiszen ez utóbbi bizonyosan hozzájárult II. Józsefnek azon meggyőződéshez, melynek alapján államegyházzá (*Staatskirche*) igyekezett alakítani mind a Monarchia, mind pedig a Német-római Császárság egyházi rendszerét, hogy mentesítse mindennemű pápai befolyástól és a Rómának folyósítandó adózástól, s hogy uralkodói akaratának engedelmes eszközévé tegye. Ehhez az amúgy is meglévő elképzeléséhez a késő-janzenisták alighanem csupán a szükséges érveket szolgáltatták.

---

könyvtárának teológiai állománya tükrében” in: A Ráday Gyűjtemény évkönyve 10 (2002), 113–132.

³² Berecz, 108.

³³ Muratori hatására ld. Eleonore Zlabinger: Lodovico Antonio Muratori und Österreich. Innsbruck 1970 (Studien zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte, Bd. VI) és Peter Hersche: „Il Muratori e il Giansenismo austriaco” in: La fortuna di L. A. Muratori. Atti del Convegno Internazionale di Studi Muratoriani, Modena 1972, tomo 3. Firenze 1975, 265–269.

³⁴ Miként ez a róla szóló korszerű életrajz első kötetének címében is szerepel. Ld. Derek Beales: Joseph II, vol. I: In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780. Cambridge 1987.

³⁵ Winter (1962).

³⁶ Hersche (1979), 191.